

KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA DÖNEMİNDEN MEHDİ İSYANI'NA DEK SUDAN'DA İNGİLİZLERİN ROLÜ (1821-1881)*

THE ROLE OF THE BRITISH IN SUDAN FROM THE PERIOD OF MUHAMMED ALI PASHA OF EGYPT TO THE MAHDI UPRISING (1821-1881)

Neval MİLANLIOĞLU**

Öz

Bu makalede, 1821 yılında Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tarafından imparatorluk topraklarına katılan Sudan'ın Osmanlı idaresinden adım adım uzaklaşması ve bölgede patlak veren Mehdi İsyanı'nı (1881) hazırlayan süreç ile İngilizlerin bölgedeki politik rolü ve hamleleri ele alınmıştır. Bunu yaparken Sudan'ın stratejik ve ekonomik önemi, Mısır'ın askerî, mali ve zirai alanlarda gerçekleştirdiği büyük atımlara sağladığı katkı incelenmiş ve bu süreci yakından izleyen başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin politik tutumlarına değinilmiştir. Kavalalı'nın vefatına (1849) dek İngilizlerin Mısır ve Sudan üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde hedeflerini neden gerçekleştiremedikleri ve halefleri döneminde bu siyasi denklemin nasıl değiştiği çok yönlü olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, arşiv belgeleri de dâhil olmak üzere Sudan'la ilgili İngilizce külliyyatın diplomatik-askerî bağlam dışında politik-ekonomik düzlemde okunması ile İngiltere'nin öne çıkardığı ticari tekellerin kaldırılması ve Sudan'da köle ticaretinin yasaklanması gibi argümanların, Londra hükümetinin bölgedeki çıkarlarını koruma ve operasyonlarını meşrulaştırma konusunda zamanla nasıl işlevsel bir kaldıraç haline geldiği de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sudan, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, kölelik, tekel, Samuel Baker, Cellâbe, Charles Gordon, Muhammed Ahmed el-Mehdi

Abstract

This article examines how Sudan, which was annexed to the empire in 1821 by Muhammed Ali Pasha of Egypt, was gradually detached from the Ottoman rule, the circumstances that led to the outbreak of the Mahdi Uprising of 1881, and the political role and moves of the British in the region. In this context, the strategic and economic importance of Sudan, its contribution to Egypt's breakthroughs in military, financial, and agricultural fields, and the political attitudes of the European states, especially those of England, which followed this process closely, are examined. This article analyses from different aspects why the British had failed to achieve their goals in the struggle for dominance over Egypt and Sudan until Muhammed Ali Pasha's passing in 1849 and how this political situation changed under the rule of his successors. The study of the literature on Sudan in English, including the archival documents, in a political-economic, rather than diplomatic-military, context has revealed how arguments raised by Britain, such as the abolition of trade

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda hazırlanan *Osmanlı İdaresinde Sudan (1821-1899)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, nevalmilanli@gmail.com, İstanbul / Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-9617-8289

monopolies and the prohibition of the slave trade in Sudan, gradually became a functional instrument for the London government to protect its interests and legitimize its operations in the region.

Keywords: Sudan, Muhammad Ali Pasha of Egypt, slavery, monopoly, Samuel Baker, Jallaba, Charles Gordon, Muhammad Ahmad Al Mahdi

Giriş

1770'lerden itibaren İngiltere, Sudan'ın hem Afrika kıtası hem de Mısır açısından önemini idrak etmeye başlamış, gönderdiği seyyahlar ve bilim adamlarıyla bölge hakkında önemli veriler derlemeyi başarmıştı. Seyahat notları ve bilimsel çalışmalar görünümünde derlenen bu bilgiler/veriler, bölgedeki İngiliz siyasetinin belirlenmesinde de etkin bir biçimde kullanılmıştı.¹ İlerleyen yıllarda, Sudan'a dair kaleme alınan eserlerde bölgedeki köle ticaretine ısrarla vurgu yapılacak olması da aynı politikanın bir parçasıydı. Bu politika temelinde, bölgeden tedarik edilen köleler sayesinde Mısır'da kurulan güçlü yönetimin insan kaynağını kurutmaktı. Zira Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa bölgenin stratejik ve ekonomik potansiyelinin farkına varmış; 1821'de bölgeye hâkim olduktan sonra artan tarım faaliyetleriyle birlikte gelen zenginlik, bu zenginliği hiçbir şekilde paylaşmamak için kurduğu “tekel sistemi” ve tüm bunlara ek olarak Sudanîlerle takviye ettiği güçlü ordusu sayesinde hem tâbi olduğu Osmanlı Devleti'nin hem de Avrupalı rakiplerinin gözünde tehlikeli bir siyasi aktör haline gelmişti.

Kavalalı'nın kurduğu bu güçlü sistem, büyük ölçüde Sudanîlerin köleleştirilmesiyle mümkün olabilmisti. Bu durum, 1837'de Sudan ve Mısır'daki şartları yerinde görmek amacıyla İngiliz hükümeti tarafından bölgeye gönderilen seyyah John Bowring'in hazırladığı ve 1840 senesinde hükümetine sunduğu “Report on Egypt and Candia”² başlıklı rapordan da açıkça anlaşılıyordu: “Kavalalı'nın hâkimiyetine son vermek, ancak köleliğe son vermekle mümkün olabilirdi”. Bu doğrultuda 1840 sonrasında bilhassa İngiltere'de kölelik karşıtı faaliyetler ve bu yönde kaleme alınmış eserlerin sayısında hızlı bir artış meydana gelmiş olması anlamlıdır.³

İngilizlerin bölgedeki faaliyetlerini ve temel motivasyonlarını anlamak, Sudan tarihini daha doğru şekilde değerlendirmek açısından önem arz etmektedir. Çünkü 1880'lerin sonlarından itibaren İngilizce literatürde, kısa süre sonra patlak veren Mehdi İsyanı'nın (1881) başlıca sebebi, “baskıcı ve zalim Türk idaresi” olarak gösterilmektedir.⁴ Ancak aşağıda nedenleriyle

1 İskoçyalı James Bruce, Londra Ticaret Odası Başkanı Lord Halifax tarafından finanse edilerek Mavi Nil ve Habeşistan'a keşif gezisi düzenleyen ilk Avrupalı olmuştur. Bruce'un kaleme aldığı hatıratı için bk. James Bruce, *Travels to Discover the Source of the Nile, in the years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, and 1773*, Edinburgh 1790.

2 John Bowring, *Report on Egypt and Candia*, W. Clowes and Sons, London 1840.

3 Bu tür eserlere örnek olarak bk. Thomas Fowell Buxton, *The African Slave Trade and Its Remedy*, John Murray, London 1840; Samuel Baker, *Ismailia: A Narrative of the Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade*, Macmillan&Co, London 1879.

4 H. F. Harrison Smith, “The Pacification of the Sûdan”, *The Asiatic Quarterly Review*, London, (January 1887), s. 2. Sudan araştırmalarına önemli katkılar sunmuş olan Richard Hill de 1950'den önce yazılan eserlerde Osmanlı-Mısır idaresinin bir “suç tarihi” olarak gösterildiğini, bu yüzden söz konusu sürecin objektif bir değerlendirilmesinin yapılmadığını belirtmektedir [Durham University Archives, Sudan Archive Durham (SAD) 982/6/1].

birlikte izah edileceği üzere 1870'lerden itibaren Osmanlı padişahlarının fermanları ve Mısır hıdivlerinin onaylarıyla İngilizlerin Sudan'ın önemli şehirlerine yönetici olarak atandıkları ve yönetimde söz sahibi olmaya başladıkları bir hakikattir.⁵ Keza atananların çoğunluğunun Batılı olduğu ve isyanın fitilini ateşleyen kölelik ve tekel sistemi gibi konularda mevcut idarenin aleyhine bile olsa kendi hükümetlerinin politikalarını yürütmekten geri durmadıkları gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bu makalenin amacı, Sudan'ı Mehdi İsyanı'na götüren süreçte Avrupalıların özellikle de İngilizlerin rolüne dikkat çekmektir.

1. Sudan'da Köle Ticaretinin Yasaklanmasına Dair İngilizlerin Baskıları

1830'lardan itibaren tüm dünyada kölelik karşıtı propagandanın artması, gözlerin bir anda Mısır ve Sudan'a çevrilmesine yol açtı. Bu yüzden 1837'de İngiliz hükümeti tarafından görevlendirilen seyyah ve dilbilimci John Bowring, köle ticaretinin boyutlarını yerinde görebilmek için bölgeye gitti.⁶ Onun tahminlerine göre Sudan'dan Mısır'a bir yılda gönderilen köle sayısı 10 ila 12 bin arasında değişmekte ve hemen her gün pazarlara yeni köleler getirilmekteydi.⁷ Fakat işin asıl vahim tarafı; köle tedariki için bizatihi Mısır idaresine bağlı memurlar tarafından Güney Sudan taraflarına askerî seferlerin düzenleniyor olmasıydı. Dahası, artık köleler para yerine geçiyor, kumandanların maaşları bile bu şekilde ödeniyordu.⁸

Köle ticaretine son verilmesi adına müzakereler yapmakla görevlendirilen Bowring, yanına İngiltere'nin Kahire Başkonsolosu Albay Campbell'i de alarak Mehmed Ali Paşa'nın huzuruna çıktı. Bu görüşmede Paşa; kumandanların kendileri için köle avına çıkmaları mevzuundan haberdar olduğunu, fakat bunu tasvip etmediğini belirtti. Bazı askerlerin maaşlarının köle olarak ödenmekte olduğu haberine çok şaşırdığını, daha önce buna dair bir şey işitmediğini belirttiikten sonra, neticede işaret edilen iki hususu da yasaklayacağı taahhüdünde bulundu.⁹

Sadece İngilizler değil, Sudan'da ticari faaliyetler yürütmekte olan tebaasının çıkarlarını gözeten Avusturya da bölgedeki köle ticaretine son verilmesine taraftardı. Ancak Viyana hükümeti Kavalalı'nın sözlerine itimat etmiyor ve Osmanlı Sultanı'nın da bu işe el atmasını istiyordu. Bu nedenle Avusturya'nın Dersaadet Sefiri Baron Stürmer de Hariciye Nezaretine bir rapor sunarak köle ticaretine son verilmesi yönündeki talebini iletmişti. Ona göre köle tedarik seferleri neticesinde köylerdeki gençler toplanıyor, tüm zahireye ve hayvanlara el konulduktan sonra yaşlılar ve hastalar ölüme terk ediliyordu. Her ne kadar Kavalalı, İngiltere'ye verdiği sözü tutarak bölgede köle ticaretini ve avını yasakladığını ilan etmişse de sözünde duracağı meçhuldü.

5 Mehdi İsyanı'nı hazırlayan etmenler arasında Batılı idarecilerin rollerine dikkat çeken ilk çalışmalardan biri olması nedeniyle şu eser oldukça önemlidir: Anders Jon Bjørkelo, *Prelude to the Mahdiyya: Peasants and Traders in the Shendi Region, 1821-1885*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

6 Bowring, dönemin İngiltere Hariciye Nazırı Lord Palmerston tarafından görevlendirilmişti.

7 Bowring, *Report...*, s. 89.

8 *Age.*, s. 83, 85.

9 *Age.*, s. 96.

O yüzden bu duruma Osmanlı Sultanı tarafından el atılması elzemdi ve onun tek bir fermanının dahi köle ticaretine son vereceği belirtilmekteydi.¹⁰

Nihayet diğer Avrupa devletlerinden gelen bu ve benzeri talepler karşısında daha fazla sessiz kalamayan Sultan Abdülmecid, “Mısır Valisi olup bu defa Nûbe, Dârfür, Kordofan ve Sennâr eyaletleri dahi müceddeden uhdesine tevcih kılınan vezirim Mehmed Ali Paşa” diye başlayan emr-i âfisinde, köylere akınlar düzenlenip gençlerin derdest edilmesinin ve maaşlarına mahsuben askerler tarafından el konulmasının *hilâfet-i şer’iyyeye ve usûl-i adliyyeye mugâyir* olduğunu belirterek bu tür uygulamalara son verilmesini emretti.¹¹

2. Sudan Malları Üzerindeki Tekellerin Kaldırılmasına Dair Baskılar

John Bowring’in raporunda dikkat çektiği diğer bir husus, Kavalalı’nın takip ettiği iktisadi politikaydı. Ona göre; Dongola, Dârfür ve Sennâr gibi şehirler, büyük ticaret potansiyeline sahipti. Fakat Kavalalı’nın koyduğu ağır vergiler ve tekel sistemi yüzünden yabancılar bu bölgede ticaretten kaçınıyor, yerliler ise daha kârlı bir iş olarak gördükleri köle ticaretini yapmaya teşvik ediliyorlardı. Köle ticaretini böylesine yaygınlaştıran şey, Sudan ve Mısır mallarına uygulanan devlet tekeliydi. Dolayısıyla bu sistemin işlerliğine son verilmediği müddetçe köleliğin ortadan kaldırılması mümkün olamayacaktı. Bowring, Mehmed Ali Paşa’ya bu fikri verenlerin Mısır’daki bazı konsoloslar olduğuna inanıyordu. Bunların başında da İsveç Konsolosu Giuseppe Bokty geliyordu. Mısır’ın, dışa bağımlılıktan kurtulması için Kavalalı’ya bazı ekonomik önerilerde bulunan Bokty, nihayet büyük ölçüde kendi tesiriyle kurulan tekel sisteminin bir parçası olmuştu. Sadece o değil, zaman içerisinde başka birçok konsolos da Kavalalı tarafından resmen tanınan ve bağışladığı imtiyazlar sayesinde ürün ithal ve ihraç eden zengin kimseler haline gelmişlerdi.¹² Bowring’e göre; konsolosların Mısır idaresi ile bu şekilde ticari bağlar kurmaları, onların tarafsızlıklarına halel getirmekte ve doğru karar vermelerine engel olmaktadır.¹³ Bu noktada bir hususu vurgulamak gerekir. Bowring raporunda “gözden kaçırmış” olsa da Kavalalı’nın tekel bahsinde iş birliği içerisinde olduğu diplomatlar, vali olarak Mısır’a atandığı ilk yıllardan itibaren bölgede görev yapan İngiliz başkonsoloslarıydı. Bunlardan en önemlileri, 1813’te Kahire Başkonsolosu olarak atanan Ernest Missett ile iki yıl sonra halefi olan Henry Salt’tı.¹⁴

10 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze Mısır [İ.MTZ. (05) 10/245, Zilhicce 1257/Ocak-Şubat 1842.

11 BOA. İ.MTZ. (05) 10/245, Zilhicce 1257/Ocak-Şubat 1842; Süleyman Kızıltoprak, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defterinin Transkripsiyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 128; Ahmed E. El-Bashir, *Confrontation Across The Sudd: Southern’s Sudan Struggle for Freedom: 1839-1965*, (Unpublished PhD Thesis), Howard University, The Faculty of the Graduate School, Department of History, Washington, D.C. 1974, s. 43.

12 Anders Bjørkelo, “Turco-Jallaba Relations 1821-1885”, *Trade and Traders in the Sudan*, ed. Leif O. Manger, Department of Social Anthropology, University of Bergen, 1984, s. 87.

13 Bowring, *Report...*, s. 31, 117-118.

14 D. A. Cameron, *Egypt in the 19th Century or Mehemet Ali and His Successors until the British Occupation in 1882*, London 1882, s. 128-129.

Diğer bir ifadeyle, Bowring'ın raporunda eleştirdiği tekel uygulaması konusunda değişen tek şey, İngilizlerin bu sistemdeki etkinliğinin zayıfla(tıl)mış olmasıydı.¹⁵

Esas itibarıyla İngiltere'nin Mısır konusundaki endişeleri yersiz değildi. Zira Mehmed Ali Paşa sadece mali değil, askerî alanda da çok güçlü ve hızlı bir biçimde yükseliyordu. Örneğin Paşa, 1821'de 20 bin kadar askerden oluşan düzensiz birliklere sahipken 1833'te bu sayı, Sudan'dan toplanan erkekler sayesinde 100 bini düzenli ve 50 bini düzensiz olmak üzere 150 bine yükselmişti. Dahası bu ordu, Fransız subaylar tarafından “modern usullere” göre eğitilmişti.¹⁶ Üstelik böyle büyük bir ordunun masraflarını Kavalalı hiçbir harici güçten destek almadan karşılayabiliyordu. Bu ise Sudan ve Mısır'da takip ettiği ekonomik politika ve kurduğu tekel sistemi sayesinde mümkün olabilişti.

İngiltere, doğal olarak bölgesel çıkarları çerçevesinde kendisine rakip bir güç istemiyordu. Tekel sisteminin Sudan'daki köle ticaretini artırdığı ve bunun insan haklarına aykırı olduğu propagandası, Kavalalı'nın güçlenmesine ve bölgede Fransız nüfuzunun artmasına mâni olmak için bir araç olarak kullanılmalıydı. İngiliz hükümetinin beklediği fırsat, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan istifade edilerek 16 Ağustos 1838'de Bâbiâli ile imzalanan Baltalimanı Muahedesi ile gelecekti.¹⁷ Bilindiği üzere Osmanlı ticaret rejimi kapitülasyonlara rağmen yabancıların ticaretine birtakım sınırlamalar getirmekte ve iç ticarete uygulanan tekel sistemi, yabancı tüccarın bazı malları ihraç etmesini yasaklamaktaydı. Örneğin 1821'de Sudan'ın ilhakından hemen sonra Sudan menşeli bir pamuk türünün üretimine başlanmış, bu üretimden muazzam derecede verim elde edilince de ticareti hemen tekel kapsamına alınmıştı. Alınan verim öylesine yüksekti ki sadece bölgenin ihtiyacını karşılamakla kalmamış, Avrupa'nın birçok şehrine ihracatı da yapılmıştı.¹⁸ Kısa sürede katedilen bu gelişmeyle birlikte yeni pamuk üretim sisteminin hiçbir safhasında kendilerine yer bulamayan Avrupalılar, sonunda bu işten tamamen el çekmek zorunda kalmışlardı.¹⁹ Dolayısıyla İngilizlerin isteği; iç gümrüklerin kaldırılması ile sadece tek bir vergiye tâbi olmak, pamuk gibi ihracata konu birtakım Osmanlı malları üzerindeki ihracat tekellerinin kaldırılması ve mallarının iç piyasaya kolayca girmesini sağlamaktı. İşte bu amaçla, tekeller kaldırıldığı vakit Kavalalı'nın gücünün ve dolayısıyla merkez için oluşturduğu tehdidin de zamanla ortadan kalkacağını ısrarla vurgulayarak Bâbiâli'yi bu konuda ikna etmeyi başarmışlardı. İngiltere pek de haksız sayılmazdı; nitekim Mısır'ın 1835 senesine ait bütçe gelirleri 311.000.000 kuruş idi. Üstelik ordu ve donanma için yapılan 145.000.000 kuruşluk harcamanın 85.000.000 kuruşu sadece tekel gelirlerinden karşılanmıştı.²⁰ Yapılan baskılar

15 Afrika'nın, diğer devletlerin etkisinden korunmasının İngiltere açısından önemine dair bk. SAD. 253/4, s. 32-34.

16 Fransız subaylardan en önemlisi, Yüzbaşı Joseph Seve yani Süleyman Paşa idi ve Sudanilerden oluşan 25 bin kişilik bir ordu hazırlamıştı (Cameron, *Egypt...*, s. 130-131).

17 Mübahat Kütükoğlu, “Baltalimanı Muahedesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, s. 38-40.

18 1822 senesinde Avrupa'ya toplam 541 balya pamuk ihraç edilirken 1824 yılında bu sayı 148.276 balyaya ulaşmıştır (George R. Gliddon, *A Memoir on Cotton of Egypt*, James Madden & CO, London 1841, s. 46).

19 Prince Hermann Pückler Muskau, *Egypt under Mehemet Ali*, II, Henry Colburn, London 1845, s. 222.

20 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992, s. 81; Dilek Güldeş, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara

neticesinde çivit otu ve arap zıncı gibi bazı ürünlerde tekel kaldırıldı. Bunların dışında kalan diğer tüm ürünlerde ise mevcut uygulama aynı şekilde devam etti. Fakat Abbas Hilmi Paşa idareyi ele alınca (1848) durum Avrupalı tüccar lehine bir hayli değişti ve 1849 yılında Sudan ve Mısır malları üzerindeki tüm tekeller kaldırıldı. 1853'te yerli-yabancı tüm tüccara Nil boyunca ticaret ve seyrüsefer serbestisi verilmeye başlanmasıyla birlikte Hartum'a gelen yabancı tüccar sayısı da giderek arttı.²¹

Hem mallar üzerindeki tekellerin kaldırılması hem de Beyaz Nil'in Avrupalıların ticaretine açılması, en çok da bölgedeki büyük ticari potansiyeli fark eden İngilizleri cezbetmişti. Bu yüzden köle ticaretine mâni olmak bahanesiyle harekete geçip Ekim 1862'de küçük bir askerî birliği Beyaz Nil üzerindeki trafiği kontrol amacıyla bölgeye sevk ettiler.²² Köle ticaretine mâni olmak, işin sadece kamuoyuna gösterilmek istenen yüzüydü. Asıl amaç, Nil'in kaynağına ulaşmaktı. Böylece Sudan ve Mısır'a Orta Afrika'dan ulaşabilecek bir yola da sahip olunacaktı.²³

3. İngilizlerin Sudan İdaresinde Görev Almaya Başlamaları

Son derece yaygın olan köle ticareti nedeniyle *cellâbe*²⁴ adı verilen köle tüccarlarından müteşekkil oldukça nüfuzlu bir zümre ortaya çıkmış ve bunlar Sudan topraklarında Mısır hükümetinden daha güçlü hale gelmişlerdi.²⁵ Köle ticaretini, güçlü bir idare kurulması ve bölgenin kalkınması bakımından büyük bir engel olarak gören İngiltere, 1861 senesinde Samuel Baker'ı, o vakitler Musa Bey idaresinde olan Sudan'a şartları yerinde tahkik etmesi amacıyla gönderdi. Baker'ın *The Times Gazetesi*'nde yayımlanan ve bölgenin öneminin anlatıldığı mektubunda da belirttiği gibi "buranın başı boş bırakılması, Aşağı Mısır'ın emniyetine halel getirecek ve bölge elde tutulmadığı sürece Mısır'da daima karışıklık hali devam edecekti."²⁶ Burada karışıklıktan kasıt sadece ülkedeki yerel birtakım ayaklanmalar değil, aynı zamanda bölgenin Avrupalıların güç mücadelelerine de sahne olması ihtimaliydi. Yine ona göre, Sudan toprakları Mısır hükümeti tarafından köle tüccarlarına adeta kiraya verilmiş gibiydi²⁷ ve buna son verilmediği müddetçe bölgede medenileşme yönünde herhangi bir ilerleme kaydedilmesi mümkün gözüküyordu.²⁸ Baker'ın en büyük destekçilerinden olan *Britanyalı ve Yabancı*

Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 14-15.

21 Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, Oxford 1959, s. 86.

22 Richard Gray, *A History of the Southern Sudan 1839-1899*, Oxford University Press, Oxford 1961, s. 76.

23 El-Bashir, *Confrontation...*, s. 79.

24 Çoğunluğu Kuzey Sudanlı olan ve yaşadıkları yerler ziraata elverişli olmadığından kayık yapımı yahut küçük çaplı ticaretle uğraşan ancak zaman içerisinde köle ticaretinin daha kârlı bir iş haline gelmesiyle bu işe yönelen yerli köle tacirlerine verilen isimdir.

25 İngilizlerin iş birliğiyle cellâbelerin bazıları epeyce güçlenmiş Sudan'daki yerel idarecilere borç verir hale gelmişlerdi. Bunlardan biri de Aqqad&Company'nin sahibi olan Muhammed vad el-Mek'ti, detaylı bilgi için bk. Richard Hill, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, 2nd edition, Frank Cass &Co Ltd., London 1967, s. 111; Baker, *Ismailia...*, s. 272-273.

26 Thomas Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, III, Blackie & Son, London 1886, s. 187.

27 SAD. 403/7/5, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 5; Baker, *Ismailia...*, s. 74.

28 Beyaz Nil civarlarında yapılan köle ticareti hakkında Samuel Baker tarafından yazılan ve *The Times Gazetesi*'nde

*Kölelik-Karşıtı Cemiyeti (British and Foreign Anti-Slavery Society)*²⁹ de onunla aynı fikirdeydi. Cemiyete göre, köleliğin son bulmasıyla Sudan’da ticaret yapılabilecek ve ülke medenileştikçe buradaki *misyonerlik* faaliyetlerinin yürütülmesi de kolaylaşacaktı.³⁰

Aynı yıllarda Sudan’a seyahat eden *Londra Misyoner Cemiyeti (London Missionary Society)* üyelerinden kölelik karşıtı Doktor David Livingstone da Baker’la hemfikirdi. Livingstone 1863 yılındaki ilk ziyaretinde; bölgenin verimli topraklarla dolu, oldukça üretken ve kalabalık bir nüfusa sahip olduğuna şahit olmuştu. Fakat sadece birkaç yıl sonra yine aynı yerleri ziyaret ettiğinde nüfusun bir hayli azaldığını, artık tarım yapılamadığından az sayıdaki insanın da açlıktan perişan hale geldiğini görmüştü. Ona göre köle ticaretinin en kötü tarafı, üretici nüfusu tamamen azaltmış olmasıydı. Bu durum hem tarımsal faaliyetlere sekte vurmakta hem de ülkede var olduğuna inanılan altın vb. kıymetli madenlerin bulunup işlenmesini engellemekteydi.³¹ Tüm bu değerlendirmeleri dikkate alan İngiliz hariciyesi, bölge hakkındaki uzmanlığına binaen Baker’ın bu gezisinden tam sekiz yıl sonra, uygun koşulların da oluşmasını fırsat bilerek onun Sudan’da görevlendirilmesi yönünde girişimlerde bulundu.

Mısır açısından da durum farklı değildi. Zira o vakitler Hatt-ı İstivâ (Ekvatorya) bölgesinde yani Beyaz Nil civarı ile Kordofan ve Dârfür’un güney kısımlarında köle tacirlerinin zarıbalarını³² kurup kendi ordularını oluşturmaları, Hıdiv³³ İsmail Paşa’yı rahatsız etmeye başlamış ve bir an evvel bunların bölgedeki nüfuzuna son vermeyi hedefler hale getirmişti. Böylece gerçekleştirilen reformlar Sudan’ın güneyine kadar ulaştırılabilecek, köle tüccarlarının adeta tekeline olan fildişi ticareti devlet eline geçecek ve bölgedeki göller, gemilerin seyrüseferine açılabilirdi.³⁴ İngiltere de İsmail Paşa’nın bağımsız büyük devlet heveslerini körüklüyor, onun egemenliğini güneye kadar uzatmasını fakat bunu kendi gözetimi altında yapmasını istiyordu.³⁵ Bölgenin köle

yayımlanan “Mısır’da Köle Ticareti” başlıklı haberler için bk. BOA. Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS.) 922/24, 8 Şubat 1872.

29 Cemiyetin 1839 senesinde kurulduğu ve amacının, Afrika’da kökleşmiş köleliğin kaldırılmasının yanı sıra bölgeye yapılan ateşli silah ve alkol sevkiyatına mâni olunmasına dair çalışmalar yürütmek olduğu belirtilmiştir [Durham University Archives, Wylde Family Papers (WYL.) 67/10, 7 March 1890].

30 James Heartfield, *The British and Foreign Anti-Slavery Society, 1838-1956: A History*, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 268. Bu arada misyonerlerin de “Hristiyan inancına göre yetiştirmek” maksadıyla köleler satın aldıkları görülmektedir [The National Archives of the UK (TNA.), Foreign Office; Confidential Print (FO.) 401/2, Mr. Rassam to Lieutenant Merewether, 27 November 1865, s. 285].

31 WYL. 34/1-21, Memorandum by Mr. Vivian upon the East African Slave Trade Question, 18 October 1871, s. 2-3.

32 Zariba, etrafi dikenli çalılarla çevrilmiş bir kale görevi gören ve Avrupalılarca “istasyon” adı verilen küçük yerel bir ticaret merkezidir. Bu yerlerde güvenlikten sorumlu askerî birlikler de mevcuttu. Zaribalar, güvenlikleri sağlanacak umuduyla bölge halkı tarafından iyi karşılanmakta ve çoğu zaman askerlerin yiyecekleri bile halk tarafından temin edilmekteydi (El-Bashir, *Confrontation...*, s. 65).

33 Sultan Abdülaziz’in 8 Haziran 1867 tarihli fermanıyla İsmail Paşa için vali tabirinden sarf-ı nazar edilmiş ve kendisine Hıdiv-i Mısır denilmeye başlanmıştır [I.MTZ. (05) 20/839].

34 *Report on the Egyptian Provinces of the Sûdan, Red Sea, and Equator, Compiled in the Intelligence Branch, Quartermaster-General’s Department, Horse Guards War Office*, London, s. 10.

35 El-Bashir, *Confrontation...*, s. 92.

tüccarlarının elinde olmasındansa Mısır'ın hâkimiyetinde olması, elbette Londra'nın çıkarlarıyla daha çok örtüşüyordu.³⁶

Victoria N'yanza'yı geçen ilk Avrupalı seyyah olan Charles Thomas Wilson ile misyonerlik faaliyetlerinde doktor sıfatıyla görev alan Robert William Felkin, 1882 yılında basılan *Uganda and the Egyptian Soudan* künyeli eserde İngiltere'nin Sudan'a ve genel olarak Afrika'ya ilgisinin neden arttığı konusuna açıklık getirmektedirler. Buna göre; Afrika'da yaşayan yerli kabilelerle ticaret yapmanın önemi, İngiltere için her geçen yıl daha da artıyordu. Çünkü önceden sadece İngilizlerin tekelinde olan ticarî faaliyete birçok zorlu rakip de katılmaya ve İngiliz mallarının en büyük müşterisi olan bazı ülkeler, artık kendileri de üretmeye ve ürettiklerini satmaya başlamışlardı. Bu durum açıkça gösteriyordu ki eğer eskisi gibi servet ve refah arzu ediliyorsa ayak basılmamış topraklara ve yeni pazarlara ulaşılması şarttı. İşte böyle bir girişim için yeryüzünde verimli toprakları, kalabalık nüfusu ve büyük gölleriyle Merkezî Afrika'dan daha iyisi bulunamazdı.³⁷ Böylece Hıdiv İsmail Paşa'nın onayı ve Sultan Abdülaziz'in fermanıyla kendisine paşalık unvanı verilen Samuel Baker, Şubat 1870'te üç yıl süreyle *Hatt-ı İstivâ*³⁸ Valisi olarak atandı.³⁹

Hartum'a giderek görevine başlayan Baker'dan beklenen; köle ticaretini engellemek, Yukarı Nil bölgesinde denetlenebilir, düzenli bir ticaret ağı oluşturmak ve ülkenin jeopolitik açıdan önemli görülen yerlerine askerî karargâhlar kurarak Sudan topraklarında "Mısır'ın otoritesini" tahkim etmektir.⁴⁰ Vakit kaybetmeden çalışmalara başlayan Baker Paşa, bir taraftan köle tüccarlarıyla mücadele ederken diğer taraftan da Mayıs 1871'de Sudan'ın güney sınırında, bugünkü Uganda'ya çok yakın bir mevkide bulunan Gondokoro'yu ve ardından da yine aynı civardaki Masindi adlı bölgeyi ülke topraklarına kattığını ve bu bölgelerin de Mısır toprağı haline getirildiğini ilan etti.⁴¹ Böylece Sudan'ın idari sınırları, Kongo'ya kadar uzatıldı; yeni adı *İsmailiye* olan bu bölgede askerî bir üs kuruldu, nihayet buradan geçecek gemilerin tarassut altına alınması hedefi de gerçekleştirilmiş oldu.⁴²

36 Mekki Shibeika, "The Expansionist Movement of Khedive Isma'il to the Lakes", *Sudan in Africa*, ed. Yusuf Fadl Hassan, University of Khartoum Press, Hartum 1971, s. 144.

37 Charles Thomas Wilson, Robert William Felkin, *Uganda and the Egyptian Soudan*, Sampson Low, London 1882, s. 337.

38 Afrika'da geniş bir yayılma siyaseti güden İsmail Paşa, Uganda'ya kadar sınırlarını genişletip burada Hatt-ı İstivâ Eyaleti'ni kurdu. Yabancı kaynaklarda bu eyalet "Equatorial Provinces" olarak isimlendirilmiş, Samuel Baker ise "Governor of Equatorial Provinces" olarak adlandırmıştır. 1878 senesinde Emin Paşa'nın vali tayin edildiği bu vilayet, Doğu Afrika içlerinde Osmanlı Devleti adına geçici de olsa kurulan en ileri noktaydı (Ahmet Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006, s. 115).

39 BOA. Hariciye Mütenevvia Kısmı (HR.MTV.) 352/75, 30 Mayıs 1869, 1; BOA. Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 154/76, 3 Haziran 1869, 4; Harold MacMichael, *The Sudan*, Ernest Ben Limited, London 1954, s. 31; Cameron, *Egypt in the 19th Century...*, s. 118.

40 Arthur Radclyffe Dugmore, *The Vast Sudan*, Frederick A. Stokes Company, New York 1925, s. 30; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 126; Baker, *Ismaïlia...*, s. 72-73.

41 Baker'in bu seferine dair *The Times Gazetesi*'nde çıkan haber için bk. BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.) 616/93. SAD. 403/7/5, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 6; Dugmore, *The Vast Sudan*, s. 30; Baker, *Ismaïlia...*, s. 120.

42 Muhammed Mihrî, *Sudan Seyâhatnâmesi*, ed. Ahmet Kavas, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah

Bazı başarılı adımlar atmış olmasına rağmen Baker'ın köle ticaretini ortadan kaldırabildiğini söylemek mümkün değildir. Yine de onun misyonu, kendisinden sonra gelecek Avrupalılara özellikle de İngilizlere, Sudanîlerin nasıl idare edilmesi gerektiğine dair birtakım ipuçları vermesi bakımından oldukça önemliydi.⁴³ Bu bağlamda, bölgeye idareci olarak atanacak kimselerin zihnen ve bedenen kuvvetli olması kâfi değildi. Taktiksel ilerleyen, uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olması da şarttı.⁴⁴ Zira görevine başlamasının üzerinden çok geçmemiş olmasına rağmen Baker Paşa, genelde Afrikalıların özelde ise Sudanlıların kendi toplumsal yapılarına, değerlerine ve yaşayış biçimlerine sınırlama getiren herhangi bir dış müdahaleye tahammülleri olmadığını anlamıştı.⁴⁵ Hıdiv İsmail Paşa ise onun tüm bu faaliyetlerini Mısır'a çok pahalıya mâl olmuş birer fiyaskodan ibaret görüyordu. Çünkü Baker, kendisinin diğer talimatlarını göz ardı ederek neredeyse sadece köle ticaretinin engellenmesine odaklanmış, keza idari anlamda tecrübesizliği sebebiyle gittiği bölgelerde halka hayli sert davranmıştı.⁴⁶ Nitekim onun bölge halkına karşı sergilediği bu sert tutum hem halefi Gordon'u çok zorlayacak hem de Sudan'da ortaya çıkacak Mehdi İsyanı'nın alt yapısını hazırlayacaktı.⁴⁷

4. Demiryolu İnşası

İngiltere ve Hıdiv İsmail Paşa, bölgesel hâkimiyet ve ortak çıkarlar bağlamında Sudan ile Mısır arasındaki münasebet ve iş birliğinin arttırılması gerektiğine inanıyorlardı. Her ne kadar Nil Nehri'nin Sudan içlerine ulaşmada etkin bir yol olabileceği akıllara gelen ilk şey olsa da gerçekte durum pek de öyle değildi. Zira sürekli değişen kıyı sahası, özellikle kuru sezonlarda debisinin düşmesi ve suyunun azalması Nil'de küçük kayıkların bile karaya oturmasına sebep oluyordu. İşte bu nedenle buharlı lokomotifler Merkezî Afrika'yı dünyaya açabilecek tek araç olarak ön plana çıktı⁴⁸ ve Hıdiv, 1871 yılında Mısır'da başmühendis olarak görev yapmakta olan İngiliz John Fowler'ı bölgede kurulması planlanan etkin ulaşım ağı konusunda detaylı araştırmalar yapmak ve bu konuda bir rapor hazırlamakla görevlendirdi. Fowler'ın direktifleriyle Hartum'da 5-6 ay boyunca sürdürülen fizibilite çalışmaları neticesinde Sevâkin-Berber demiryolunun inşasına karar verildi.⁴⁹

Erdem Taş, Kitabevi, İstanbul 2016, s. 127.

43 Henry S. L. Alford, W. Dennistoun Sword, *The Egyptian Soudan, Its Loss and Recovery*, Macmillan and Co, London 1898, s. 3-5.

44 Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 135.

45 SAD. 931/6/24, Dennis L. Dresang, *Sir Samuel Baker, the Slave Traders, and the Acholi*, 1965.

46 Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 136; Shibeika, "The Expansionist Movement of Khedive Isma'il to the Lakes", s. 143-144.

47 Peter Malcolm Holt, "Egypt and the Nile Valley", *The Cambridge History of Africa: From c. 1790 to c. 1870*, V, (2004), s. 42.

48 Wilson, Felkin, *Uganda and the Egyptian Soudan*, s. 338-340.

49 Derek A. Welsby, *Sudan's First Railway, The Gordon Relief Expedition and The Dongola Campaign*, SARS, London 2011, s. 1; Edwin de Lion, *Egypt Under Its Khedives or the Old House of Bondage under New Masters*, London 1882, s. 194; M. Nathan, *The Sudan Military Railway*, Harrison and Sons, London 1885, s. 1; Hill, *Sudan Transport*, s. 11.

Demiryolu inşası haberi İstanbul'a da ulaşmış fakat pek de iyi karşılanmamıştı. Çünkü gerçekte bu demiryolunun İngilizlerin emellerine hizmet edeceği biliniyor ve Kızıldeniz'in adeta bir İngiliz gölü haline gelmesinden endişe ediliyordu.⁵⁰ Gerçekten de bu hat, Londra tarafından planlanmıştı.⁵¹ Yapımının 4 ila 5 ay kadar süreceği düşünülen 450 kilometrelik bu demiryolu tamamlandığında Sudan'a ulaşmak sadece 6 gün sürecekti. Yine bu hat İngilizlere Berber yolunu açacak, keza ülkenin doğusuna ulaşım hızlanacağı için söz konusu bölgelerin askerî açıdan muhafazası da kolaylaşacaktı. Dahası 11 milyon Sudanlı bu sayede “medeniyetle irtibata geçebilecek”, bölge dünya ticaretine daha da açık bir hale getirilecekti.⁵² İlgili prosedürler tamamlandıktan sonra demiryolu hattı için kontratlar yapıldı. Fakat 1877'de yaklaşık 450 bin pound harcandıktan ve 80 kilometrelik yol yapıldıktan sonra maddi yetersizlikler nedeniyle hattın yapımı durduruldu.⁵³ Elbette bu durum İngiltere'nin Sudan'a ilişkin planlarını rafa kaldırdığı anlamına gelmiyordu.

5. Charles Gordon'un Sudan Valiliği

Samuel Baker'in görev süresini tamamlamasının ardından Hıdiv İsmail Paşa tarafından üç yıl süreyle Hatt-ı İstivâ valiliğine atanarak 1874'te Gondokoro'ya gönderilen Gordon'un görevi de halefi gibi bölgedeki köle ticaretine son vermektir. Her ne kadar köle ticareti, alınan vergiler sebebiyle Mısır idaresi için önemli bir gelir kaynağı ise de söz konusu ticari faaliyet ortadan kalkmadığı müddetçe Sudan'da güçlü merkezî bir otoritenin tesisi mümkün değildi.⁵⁴ Çalışmalara başlayan Gordon'un ilk icraatı Fargur ve Harar'ı tekrar Mısır idaresine bağlamak⁵⁵ ve tarım arazileri oluşturarak insanları ziraata teşvik etmek oldu. Çünkü gözlemlere göre; yerli kabileler arasındaki çatışmalar temel gıda ürünlerine erişimdeki zorluklardan kaynaklanıyor, aileler iaşelerini temin etmek için çocuklarını köle olarak satıyorlardı.⁵⁶

Daha evvel de belirtildiği üzere İngiltere, Mısır'ın idari sınırlarını genişletmesine sıcak bakıyor, bu durumu, kendi etkisinin “medeni olmayan” bölgeler üzerindeki bir uzantısı olarak değerlendiriyordu. Bu konuda pek de haksız sayılmazdı. 1876 tarihli Mısır'ın mali durumuna ilişkin parlamento raporunda, ülkenin Avrupalı alacaklılarına faiz olarak 34.898.962 pound ödediği kaydedilmişti. Dolayısıyla bu yatırımcının Mısır'ın sınırlarını genişletmesini istemesi,

50 BOA. Yıldız Perakende Serkurenâlık Evrakı (Y.PRK.SRN.) 1/69, 9 Muharrem 1300/20 Kasım 1882. Dönemin gazetelerinde bu demiryolu “Hindistan'a Yeni Bir Yol” başlığıyla okuyuculara sunulmuştur (BOA. HR.SYS, 57/7, 9, *New York Herald Gazetesi*'nin 2 Haziran 1873 tarihli nüshasıdır).

51 Colonel The Hon. J. Colborne, *With Hicks Pasha in the Soudan, Being an Account of the Senaar Campaign in 1883*, Smith, Elder & CO, London 1884, s. 16.

52 Björkelo, *Prelude to the Mahdiyya...*, s. 132, 133; Thomas Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, IV, s. 233.

53 FO. 407/27, Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel D.H. Stewart, 27 December 1882, s. 115,116; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 187.

54 Alford, *Sword, The Egyptian Soudan...*, s. 5.

55 SAD. 586/1/24, H. A. MacMichael, *The Sudan: Historical Survey*, 1924, s. 5.

56 A. B. Theobald, *The Mahdiyya: A History of the Anglo-Egyptian Sudan, 1881-1899*, Longmans Green and Co., London 1951, s. 23; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 150.

İstanbul'un bunu istemesinden daha makuldü.⁵⁷ Hıdiv de hâkimiyet alanını genişletmeyi ve bu konuda kendisine mâni olunmaması için bunu Avrupalı bir idareci eliyle yürütmeyi uygun görüyor, fakat ülke idaresinin tek bir kişinin uhdesinde bulunmasına sıcak bakmıyordu. Bu yüzden bölgenin Sudan, Harar ve Kızıldeniz Sahilleri olmak üzere 3 kısma ayrılmasına ve her birinin ayrı bir isim tarafından idare edilmesine karar verildi. Ancak Gordon, Sudan Valisi olarak tam yetki, 500 bin lira ve Hartum'da mevcut 15 bin askere ek olarak 24 bin asker daha talep ettiğini ve belirttiği şartların kabul edilmemesi halinde görevde daha fazla kalamayacağını bildirdi.⁵⁸ Uzun müzakerelerin ardından şartlarının kabul edilmesi üzerine Kahire'ye varan Gordon, Hıdiv tarafından *Sudan ve Kızıldeniz Sahilleri Hâkimi*⁵⁹ (*Governor-General of the Sudan and the Red Sea Provinces*) olarak atandı.⁶⁰

Mayıs 1877'de Hartum'a varan Gordon'un ilk icraatı, mahallî idarecilere yetkilerini iade etmek oldu.⁶¹ En tartışmalı uygulaması ise köle satın almak ve bunlardan köleliğe karşı mücadele için askerî birlikler oluşturmaktı.⁶² Gordon, topraklarından koparılmış insanların artık özgür bırakılsalar bile yersiz yurtsuz hayatta kalamayacaklarına, asıl meselenin bunlara yenilerinin eklenmesine mâni olmak olduğuna inanıyordu. Bu konuda işi şansa bırakmak istemeyen İngiltere, Mısır hükümetinden ona yardımcı olmak üzere İtalyan bir kumandan olan Romolo Gessi'nin⁶³ Sudan'ın güneyinde bulunan Bahrülgazâl bölgesine vali olarak atanmasını talep etti. Bu talebin kabul edilmesinin hemen ardından göreve başlayan ve çok sayıda köle kervanının ele geçirilmesinde önemli rol oynayan Gessi'nin en büyük başarısı, 1870'lerden itibaren Bahrülgazâl'de köle ticareti sayesinde nüfuzunu bir hayli artırdığı için Mısır hükümetine haraç vermeyi reddeder hale gelmiş olan Zübeyir Rahmet Mansur Paşa'nın⁶⁴ oğlu Süleyman'ı öldürüp zaribasını ele geçirmek oldu.⁶⁵

57 Heartfield, *The British and Foreign Anti-Slavery Society...*, s. 267, 268.

58 FO. 407/14, s. 41; *Lesson of Gordon's Death*, 1885, s. 3-4.

59 Bu tarihlerde Sudan idarecisi, "Hükümdar-ı Umûm es-Sudan" olarak isimlendirilmekteydi (Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996, s. 145), fakat bu tabir bugün anladığımız mânâda bir hükümdarlık olmadığından bunun yerine "Hâkim" tabirinin kullanılması uygun görülmüştür.

60 FO. 407/14, *Relations between Egypt and Abyssinia 1879-1880*, s. 67; SAD. 403/7/5, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 6; SAD 477/8/17, *Historical Notes on Khartoum*.

61 Alford, *Sword, The Egyptian Soudan...*, s. 6.

62 Gordon'un oluşturduğu bu alaylar, ilerleyen dönemde Mehdi ordusuna karşı Mısır saflarında mücadele edecekler (Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 148).

63 Gessi hakkında detaylı bilgi için bk. Romolo Gessi Pasha, *Seven Years in the Soudan, Being a Record of Explorations, Adventures, and Campaigns against the Arab Slave Hunters*, Sampson Low, Marston&Company, London 1892.

64 Zübeyir, genç yaştaki çocukları kaçırıyor, aralarından iyi olanları asker gibi eğitip silahlandırıyor. Eğitilen bu gençler, yirmili yaşlarına geldiklerinde korkusuz savaşçılar haline geliyordu (Kavas, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, s. 131; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 190). Zübeyir Paşa'ya dair bk. İlhan Zengin, *Köle Ticaretinin XIX. Yüzyılda Sudan'ın Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yaşantısına Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 76-115.

65 SAD. 931/4/15-23, Leland C. Barrows, *Romolo Gessi and Suleiman's Rebellion, The Bahr-el-ghazal 1878-1879: A Summary*, 4 January 1965, s. 18; Theobald, *The Mahdiya...*, s. 23; *Anglo-Egyptian Sudan Handbook Series, I. The Bahr el Ghazal Province, Compiled in the Intelligence Department*, Sudan Government, Khartoum, December

Süleyman'ın öldürülmesi, halk arasında özellikle de cellâbeler nezdinde büyük bir infial yarattı. Çünkü cellâbeler Süleyman'a Avrupalı işbirlikçilerinden aldıkları yüklü miktarlarda silah ve cephaneyi veriyor, karşılığında da ondan köle alıyorlardı, fakat şimdi en büyük köle tedarik kaynakları ortadan kaldırılmıştı. Ortaya çıkan öfke karşısında devlet memurlarının çaresiz kalacağını inanan Gordon, cellâbelere Dârûr'u terk ederek daha güneye gitmeleri emrini verdi. Ancak bu emre kulak asılmaması üzerine daha sıkı tedbirler alındı ve kabile reisleri köle tacirlerini şehirlerden sürmekle görevlendirildi. Reislerin bu durumu fırsat bilerek tüccarların mallarına el koymaları cellâbelerin intikam hislerini ayyuka çıkardı.⁶⁶

26 Haziran 1879'da İsmail Paşa'nın oğlu Tevfik Paşa'nın Mısır idaresini ele almasının ardından⁶⁷ Gordon da görevinden istifa etti.⁶⁸ Ancak bu, Avrupa'daki bazı çevrelerce hiç de hoş karşılanmadı ve kendisi Sudan'daki eski yerel krallıkların yeniden tesisi taraftarı olduğu şeklindeki suçlamalara maruz kaldı. Gordon, İngiltere'nin Mısır Genel Konsolosu Edward Malet'e yazdığı 29 Aralık 1879 tarihli mektubunda; Sudan'da ya sadece bir Avrupalı ya da sadece bir Mısırlı idarecinin bulunabileceğini, ikisinin birlikte çalışmasının mümkün olmayacağını belirtiyordu. Fakat İngiltere de yeni Hıdiv Tevfik Paşa gibi Rauf Paşa'nın Sudan'a idareci olarak atanmasını destekliyordu.⁶⁹ Bu durum, mevcut İngiliz hükümetinin kendi idaresi altında "Mısır'dan bağımsız bir Sudan" fikrine henüz Gordon kadar sıcak bakmadığına veya bu konu hakkında kabinede bir takım görüş ayrılıkları bulunduğuna işaret etmektedir.

Gordon'un görevinden ayrılmasına rağmen İngiltere hiçbir zaman elini Sudan'dan çekmedi; farklı statüde görevlendirdiği kişiler ve misyonerler üzerinden bölgedeki gelişmeleri takip etti. Rauf Paşa'nın yönetimi de daima gözetim altındaydı ve ona dair bilgiler Telgraf Başmühendisi Carl Christian Giegler vasıtasıyla alınıyordu.⁷⁰ Yine o vakitler, "Katolik Misyonerlik Hareketi", sadece Sudan'da değil tüm Afrika'da çok güçlü olduğundan kendi özel istihbarat ağına sahipti ve bu ağın başında bulunan Piskopos Comboni'den gelen bilgiler oldukça kıymetliydi.⁷¹ Comboni 5 Mayıs 1881 tarihinde Giegler'a gönderdiği mektupta Hıdiv hükümetine güveninin tam olduğunu, hem onun hem de Rauf Paşa'nın köle ticaretini engellemek için ellerinden geleni yaptıklarını ve kendisinin de bu konuda yetkililerle sürekli irtibat halinde olduğunu ifade etmişti.⁷²

1911, s. 53-55.

66 Holt, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898...*, s. 31.

67 Mehmed Tevfik Paşa'ya verilen Hıdivlik fermarı sureti için bk. BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.) 116/78, 26 Haziran 1879.

68 Daly, Holt, *A History of the Sudan...*, s. 80; SAD 252/1/555, *Newspaper Reviews*, November 1891. Gordon, kendisini İsmail Paşa'nın adamı olarak görüyor ve onun haksızlığa uğradığını düşünüyordu. (Theobald, *The Mahdiya...*, s. 25).

69 FO. 407/14, *Relations between Egypt and Abyssinia, 1879-1880*, s. 22.

70 Kariyerine telgraf başmühendisi olarak başlayan Alman Carl Christian Giegler, Gordon sayesinde Sudan hâkimi vekaletine kadar gelecek ve bilahare kendisine pašalık unvanı da verecektir (Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 148).

71 Nûbe diline ait bir sözlük yazar, Dinka ve Bari dilleri üzerine araştırmalar yapan Piskopos Daniele Comboni hakkında detaylı bilgi için bk. Björkelo, *Prelude to the Mahdiyya...*, s. 127; Hassan Makki Muhammed Ahmed, *Sudan the Christian Design*, The Islamic Foundation, United Kingdom 1989, s. 23.

72 SAD. 873/8/7-8.

Mısır'da tüm bunlar yaşanırken Bâbîâli de Sudan'daki gelişmeleri olabildiğince yakından takip ediyordu. Bu bağlamda bölgedeki olayları gözlemleyerek merkeze bilgi vermekle görevlendirilmiş olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın⁷³ raporları oldukça dikkat çekicidir. Bu raporların birinde Paşa, Gordon'un Sudan'da kurmak istediği düzene bakıldığında; onun ve dolayısıyla İngiltere'nin asıl gayesinin bölgede Osmanlı-Mısır idaresini tahkim etmek olmadığını, aksine bölgeyi bu idareden “kurtararak” bağımsız bir devlet haline getirmek istediklerini ifade etmiştir.⁷⁴ Her ne kadar Muhtar Paşa, raporlarında Gordon'un icraatlarını “fesat tohumları ekmek” olarak nitelese de İngilizlerin kendi siyasi menfaatleri bağlamında Gordon'un görevini başarıyla tamamladığı, köle ticareti ve tüccarlarına darbe vurduğu söylenebilir. Nitekim valiliği döneminde Sudan'ın doğusunda bu tür faaliyetlere büyük ölçüde son verilmişti.⁷⁵ Bununla birlikte onun hatası da selefi Baker gibi diğer tüm görevlerini bir kenara itmesi ve salt köle ticaretini ortadan kaldırmaya odaklanmış olmasıydı. Bunu yaparken sergilediği tavizsiz tavır Sudan ekonomisine büyük zarar vermiş; bundan muzdarip olan yerlilerin hükümete düşmanlık beslemelerine yol açmıştı. Özellikle kendisine tam yetki verilmesinden sonra neredeyse tüm idari kademelere, liyakati olsun olmasın Avrupalıları getirmesi, yerlilerin tüm yabancılara ve hatta Mısırlılara karşı dahi düşmanlık beslemesine sebep olmuştu.⁷⁶ Yine Gordon, Muhtar Paşa'nın da işaret ettiği gibi oldukça aceleci davranmış, “başıbozuk” adı verilen ve sürekli sorun çıkaran düzensiz askerî birlikleri ortadan kaldırarak yerlilerden müteşekkil yeni birlikler oluşturmuştu. Bunların gaddarlıklarıyla meşhur oldukları doğrudu fakat büyük köle tüccarlarının dilinden de yalnızca onlar anlıyordu ve bunların ortadan kaldırılmaları, işlerine taş koyduğu köle tacirlerinin ortalıkta daha cesurca dolaşmalarına neden olmuştu.⁷⁷ Fakat tüm bunlar beklenmedik bir sonuç daha doğurdu. Sudan'da “Mehdi”liğini ilan eden bir adam, farklı motivasyonlarla hükümete bilenmiş tüm muhalifleri kendi yanında toplamaya başlamış, böylece politik atmosfer ve siyasi denklem radikal değişimlere açık hale gelmişti.

6. Mehdi İsyanı'nı Hazırlayan Diğer Faktörler

İslamiyet'in ilk dönemlerinden beri birçok Müslüman tarafından Hz. Muhammed'in soyundan gelecek bir kişinin dinî alanda islahat yapacağına ve dünyada adaleti tesis edeceğine inanılmıştır. İbnü'l-Arabî'ye göre Hz. Peygamber nasıl nebilerin sonuncusu ise vâsilerin sonuncusu olan Mehdi de Hasan b. Ali neslinden gelecek, İslam fikhını uygulayacak, içtihadında yanılmayacak ve Hz. İsa onun vezirlerinden biri olacaktır. Yine inanışa göre; ismi Hz. Peygamber'in ve onun

73 Gazi Ahmed Muhtar Paşa hakkında detaylı bilgi için bk. Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919, Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.

74 BOA. Y.EE. 118/1, / Rebiyülahir 1303/13 Ocak 1886.

75 Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, I, s. 203; FO. 407/14, Mr. Malet to the Marquis of Salisbury, 9 January 1880, s. 28.

76 Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, s. 145.

77 Ernestine Sartorius, *Three Months in the Soudan*, Trench&Co., London 1885, s. 83-84.

babasının ismiyle aynı olacak, Mehдинin zuhurundan sonra halk; refah ve mutluluğa ulaşacağı gibi otoritesi de tüm dünyaya hâkim kılınacaktır.⁷⁸

İslam dünyasında özellikle buhran dönemlerinde, mehdilik iddiasında bulunanların sayısında bir artış olduğu malumdur. Bunlardan biri de Muhammed Ahmed'dir. Muhammed Ahmed 1844 yılında Dongola'da, Abdullah adlı bir kayık tamircisinin oğlu olarak dünyaya geldi. Dindarlığı ile maruf bir aileye mensup olan genç adam, tasavvuf yolunu ihtiyar etti ve Sudan'da Semmâniyye tarikatının kurucusu Şeyh Ahmed Tayyib'in torunu Muhammed Şerif Nur'd-d-Daim tarikine intisap etti.⁷⁹ Oldukça iyi bir hatip olması nedeniyle kısa sürede etrafına çok sayıda derviş topladı ve kendisinin, beklenen Mehdi olduğu sözleri kulaktan kulağa yayıldı. Muhammed Ahmed de kendi mehdiliğine inanmış olacak ki çok geçmeden "ben vaat edilen mehdiyim" diye alenen konuşmaya başladı.⁸⁰ 1881 senesinin Ağustos ayında mehdiliğini ilan ederek *Türklere*⁸¹ (yabancılara) karşı başlattığı savaşta, Mısır idaresinden müşteki tüm kesimleri kendi tarafına çekmeyi başardı.⁸²

Sudan topraklarında, mehdilik iddiası oldukça yaygındı.⁸³ Fakat ilk defa Muhammed Ahmed bu iddiasıyla büyük bir etki yaratmayı ve ülkenin neredeyse her tarafından müritler toplamayı başarmıştı.⁸⁴ Winston Churchill, *The River War* adlı eserinde bu konudan bahsederken; Muhammed Ahmed'in ve iddiasının; bir avuç hububatla beslenen, yarı çıplak dolaşan ve hayattan hiçbir beklentisi olmayan, sefalet içerisindeki yerlilere tabiri caizse "umut olduğunu" ve onların içindeki yurtseverlik ve dinî duyguları ateşlediğini dile getirir.⁸⁵ Gerçekten de Muhammed Ahmed'in, iddiasında bu denli başarılı olmasının altında yatan en büyük sebep, Sudan'daki sosyal ve ekonomik buhranları büyük bir başarıyla kendi lehine kullanabilmiş olmasıydı. İsyanın

78 Mustafa Öz, "Mehdilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, s. 384-385.

79 R. Sean O'Fahey, "Sufism in Suspense: The Sudanese Mahdi and the Sufis", *Islamic Mysticism Contested*, edited by Frederick De Jong and Bernd Radtke, Brill 1999, s. 270; Gabriel R. Warburg, "From Sufism to Fundamentalism: The Mahdiyya and the Wahabbiyya", *Middle Eastern Studies*, XLV, 4, (July 2009), s. 667; FO. 407/27, Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel D.H. Stewart, 27 December 1882, s. 50.

80 Francis Reginald Wingate, *Mahdism and the Egyptian Sudan, Being an Account of the Rise and Progress*, Macmillan And Co, London 1891, s. 13. Muhammed Ahmed'in şahsî özellikleri için bk. BOA. Yıldız Perakende Umumî (Y.PRK.UM.) 7/68, 3; FO. 407/27, Report on the Soudan by Lieutenant-Colonel D.H. Stewart, 27 December 1882, s. 50; SAD. 252/1/555, *Newspaper Reviews*, November 1891.

81 Sudanlılar beyaz olan ve Arapçayı aksanlı konuşan herkes için *Türk* tabirini kullanmaktaydılar (Richard Hill, *On the Frontiers of Islam; Two Manuscripts Concerning The Sudan under Turco-Egyptian Rule 1822-1845*, Clarendon Press, Oxford 1970, s. 105). Dahası Sudanlı olmayan yönetici kesim "Turk", rejim ise "Türkiyya" olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim 1899'da kurulan Condominium dönemi de Sudanlılar tarafından "İkinci Türkiye" dönemi olarak tabir edilmiştir. Yani İngilizler de onlar için Türk'tür (Martin W. Daly, Peter Malcolm Holt, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, Longman, London and New York 1988, s. 49).

82 SAD. 245/5/5, F. R. Wingate Memoirs, Table of Events; Alford, Sword, *The Egyptian Soudan...*, s. 10; SAD. 403/7/6, *Memoranda on the Future Status on the Sudan*, s. 7; SAD. 958/5/242, Papadam Diaries, s. 8-9.

83 Bunlardan biri de Cezayirli Muhammed Mehdi es-Senüsî idi. Kendisi halkın büyük bölümü tarafından Mehdi olarak kabul ediliyordu. Senüsîler "zaviye" adını verdikleri kendi ibadethanelerine sahiptiler. (SAD. 252/1/555, *Newspaper Reviews*, November 1891; Sadık el-Müeyyed Paşa, *Afrika Sahra-yı Kebiri'nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabıtının Büyük Sahra'da Seyahati*, haz. H. Bostan, N. Omac, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 104-105).

84 Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, II, s. 210.

85 Winston S. Churchill, *The River War: An Account of the Reconquest of the Sudan*, London 1892, s. 19.

kısa sürede gelişmesinin sebepleri arasında; halkın içinde bulunduğu fakr ü zaruret halini, Mısır tarafından gönderilen ve vergileri toplamakla yükümlü olan memurların baskı ve zorbalıklarını, Sudan topraklarında köle ticaretini neredeyse tekeline almış bulunan ve tüm zenginliklerini buna borçlu olan bazı kabilelerin köle ticaretlerini engellediği gerekçesiyle mevcut idareden duydukları rahatsızlığı ve bazı kesimlerin bu isyanı güç ve nüfuzlarını yeniden kazanmak için bir fırsat olarak görmüş olmalarını saymak mümkündür.⁸⁶ Ayrıca bu iddianın ortaya çıktığı toprakların merkezden uzak oluşu da isyanın hızlı bir biçimde yayılmasına imkan veren en büyük faktörlerdendi.⁸⁷

Muhammed Ahmed'in sadece Mısır idaresine ve onun yandaşı olan İngilizlere mi yoksa bunlarla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı da mı cephe aldığı bahsi oldukça tartışmalıdır. İstanbul, Muhammed Ahmed'in hareketinin, tıpkı Urâbî Paşa isyanı gibi bölgeyi Osmanlı idaresinden koparmak isteyen İngilizlerin talimatları doğrultusunda gerçekleştiğini ve isyanın amacının bölgeyi Osmanlı idaresinden koparmak olduğunu düşünüyordu.⁸⁸ Ancak İngilizlerin Mehdi karşısında aldığı mağlubiyetler arttıkça, Bâbüâli hareketin kendilerine karşı başlatılmış bir İngiliz entrikasından ziyade İngiltere nezdinde tüm ecebilere karşı yapılan bir hareket olduğunu düşünmeye başladı. Bu bağlamda 1883 senesi sonlarında yakalanan ve Mısır ahalisinin Muhammed Ahmed hakkındaki düşüncelerini araştırmak için gönderildiğini itiraf eden Mehdi casusunun ifadeleri söz konusu kanaatin oluşmasına katkı sağlamış olabilir:

... İsyân-ı Sudan ancak hükkâmın mezâliminden ve köle ve câriye ticaretinin iptâlinde neş'et etmiştir... Efendimiz Sudan'a asker göndereceğine mezâlimi iptâl için âkil ve müttaki adamlar gönderse ve köle ticaretini iade etse evlâ ahkâm olurdu ve hâdise bertaraf olup iş büyümezdi. Lâkin İngilizlerin Mısır'ı temellük eyledikleri haberi ehl-i Sudan'a vâsıl olmağla onlar da heyecana geldiler ve bu şayiâlerden sonra beş büyük kabile de nehb ü iğtinâma tama'an Mehdi ile ittihâd eylediler ... artık köle ticareti iade ve mezâlim imha olunmadıkça bundan rücu' etmezler ...⁸⁹

Muhammed Ahmed'in mehdilik anlayışında dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus daha vardır. Mütemehdî'ye⁹⁰ göre sadece iki tip insan vardı: Mehdi'ye inanan Müslümanlar ve onu inkâr eden kâfirler. Dolayısıyla bu kesin/keskin ayırım, Osmanlı'nın yukarıda bahsettiğimiz; "Mehdiliğin kendisine yönelik değil, sadece Mısır ve Sudan topraklarında görmek istemedikleri

86 BOA. Y.EE. 118/1: Alford, Sword, *The Egyptian Soudan...*, s. 8; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, III, s. 24; Archer, *The War in Egypt, and the Soudan*, II, s. 210; Wingate, *Mahdism and the Egyptian Sudan*, s. 31; BOA. HR.TO. 32/63, 1.

87 Ömer Koçyiğit, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885*, (Unpublished Master Thesis), Boğaziçi University Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, İstanbul 2014, s. 28.

88 BOA. Yıldız Başkıtâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 7/14, 26 Muharrem 1300/ 7 Aralık 1882.

89 BOA. Y.PRK.AZN. 2/16, 31 Kanunuevvel 1883, 6-7.

90 Muhammed Ahmed'in İslam dünyası için oluşturduğu tehdit göz önüne alınarak kendisinin "sahte Mehdi" yani *Mütemehdî* olarak anılmasına karar verilmişti (BOA. Yıldız Perakende Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ.) 1/49, 11 Safer 1301/12 Aralık 1883).

Avrupalılara yönelik bir hareket olduğu” tezini de çürütmektedir. Her ne kadar Mehdi'nin Kahire'ye getirilerek sorguya çekilen kayınbiraderi de onun Osmanlı padişahının ordularına karşı savaşmayacağını ve tek gayesinin ecnebileri Sudan topraklarından atmak olduğunu söylese de⁹¹ Muhammed Ahmed'e göre kendisinin mehdi olduğuna inanmayan herkes zaten kâfirdi ve bunlara karşı “cihad” dinen farzdı.⁹²

Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa'nın oğullarından Mehmed Abdülhalim Paşa'nın da belirttiği gibi bu meselenin bu kadar dallanıp budaklanmasında asıl pay sahibi hiç şüphesiz İngilizlerdi. Ona göre, Muhammed Ahmed başlangıçta çok büyük bir nüfuza sahip değildi. Ancak İngilizlerin Sudan'daki icraat ve yaptırımları onun süratle güçlenmesine zemin hazırlamış, onu hükümetin adil olmayan uygulamalarına karşı kıyam eden ahalinin reisi olmakla kalmayıp ecnebi istilasına karşı başlatılan savaşın dinî lideri haline de getirmişti.⁹³ Abdülhalim Paşa'ya göre bu meselenin halli, isyanı, başlangıçtaki gibi Mısırlı görevlilerin kötü icraatına karşı başlatılmış sıradan bir kalkışma diğer bir ifadeyle ahalinin kötü yönetime mutat başkaldırısı hüviyetine irca edilmesiyle mümkündü. İsyanın *vak'a-yı âdiye* düzleminde tanımlanması ve Mütemehdî Muhammed Ahmed'e toplumsal desteğin azaltılması, ya İngilizlere büsbütün bölgeden el çektilmesi ya da sadece kritik bazı noktalarda kalmalarına müsaade edilerek bölgede Mısır idaresinin yeniden tesis edilmesiyle sağlanabilirdi. Böylece Muhammed Ahmed'in mehdilik iddiasının müritleri nazarında tesiri azalacak, güya mukaddes bir davanın desteklenmesi için attığı naralar da hükümsüz hale gelecekti. Yine Sudan ile Hilafet makamı arasında sağlıklı bir zeminde irtibat kurulması, bölgede düzenin iadesi için herhangi bir Avrupa devleti marifetiyle yapılacak teşebbüsten daha az masraf ve can kaybına yol açacağından, emniyet ve asayişin temini kolaylaşacaktı.⁹⁴

Zaman geçtikçe tüm gelişmeler Bâbîâli'ye, Mehdi İsyanı'nın basit bir başkaldırıdan ibaret olmadığını, başta İngiltere olmak üzere Batılı güçlerin bu isyandan istifadeyle Osmanlı Devleti karşısına müstakil bir *Arap devleti* çıkarmak niyetinde olduklarını bir kez daha gösterdi. Bununla, halifelik hakları Osmanlı padişahından alınarak teşekkül edecek yeni Arap devletine intikal ettirilecek, böylece Osmanlı padişahı Asya ve Afrika'daki manevi nüfuzunu yitirecekti. Her ne kadar İngilizler Mehdi İsyanı'nda Osmanlı Devleti'nin yanındaymış gibi görünmeye çalışsalar da gerçekte durum hiç de öyle değildi. Öyle görünmek istemelerinin tek sebebi, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yakınlaşmasına mâni olmak ve hatta mümkünse Bâbîâli'nin kendileriyle müttefik iken Rusya'ya karşı savaş açmasına zemin hazırlamaktı. Ancak Osmanlı Devleti ne İngiltere için başka bir devletle savaşmak ne de bir Arap devletinin kurulmasına göz

91 BOA. HR.SYS. 58/20-14.

92 Mekke'deki Ferâset-i Şerife Vekili Ahmed Esad Efendi, İstanbul'a gönderdiği mektupta; Sudan taraflarından gelenlerin verdikleri bilgilere göre Mehdi ve cemaatinin İslam mezheplerini külliyen inkâr etmekte olduklarını bildirmişti. Vehhâbî mezhebine benzer yeni bir mezhep ihdas eden bu kimseler, kendilerine katılmayanların mallarını müsadere, kadınlarını da istifraş ediyor, üstelik Hilafet aleyhine de laf söylüyorlardı (BOA. Y.PRK.UM. 13/37, 29 Eylül 1304/11 Ekim 1888).

93 BOA. Y.EE. 84/1, 5.

94 BOA. Y.EE. 84/1, 8.

yummak niyetindeydi.⁹⁵ Bâbîâli'nin söz konusu dönemde asıl gayesi, artık iyice güçlenen ve hatta kurumsallaşarak neredeyse bir *devlet* haline gelmiş olan Sudan'daki Mehdi hareketinin, Hicaz'a ulaşmasına mâni olmaktı.⁹⁶

Sonuç

İlgili başlıklar altında işaret edildiği üzere ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı Mısır için Sudan oldukça önemli bir coğrafyaydı. Zira Mısır'ın can damarı Nil Nehri bu topraklardan geçerek ülkeye ulaşmakta ve buraya sahip olmak Mısır'a da sahip olmak anlamına gelmekteydi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa, bölgenin stratejik ve ekonomik potansiyelinin farkına varmış ve gerçekten de 1821'de Sudan'ın imparatorluk topraklarına katılmasının hemen ardından Mısır; askerî, zirai ve mali alanlarda önemli bir güç haline gelmişti. İngiltere, bu başarının altında yatan sebebin, bölgede takip edilen ekonomik politika, köle ticareti ve kurulan ticari tekel sistemi olduğuna hükmetmişti. Bu yüzden özellikle tekel sisteminin Sudan'daki köle ticaretini artırdığı ve bunun insan haklarına aykırı olduğu propagandasını paravan olarak kullanıp Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın güçlenmesine mâni olmaya çalıştı. Böylece Sudan'ı Osmanlı idaresinden adım adım uzaklaştıran ve Mehdi İsyanı'nı doğuran süreç de başlamış oldu.

Kavalalı'nın vefatına (1849) dek İngilizlerin Mısır ve Sudan üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde istediklerini tam anlamıyla elde edemedikleri söylenebilir. Fakat halefleri döneminde siyasi denklem süratle değişmiştir. Abbas Hilmi Paşa'nın valiliği döneminde (1848-1854) Sudan ve Mısır malları üzerindeki tekellerin kaldırılması ve yerli-yabancı tacirlere Nil boyunca ticaret ve seyrüsefer serbestisi verilmesiyle bölgeye gelen yabancı tüccar sayısı giderek artmaya başladı. Fakat Avrupalıların Sudan içlerinde kurdukları ticarî istasyonlar (zariba) için siyahilerden müteşekkil askerî birlikler oluşturmaları, köle ticaretinin daha da yaygınlaşmasına sebep oldu. Üstelik güvenlik kaygısıyla bu kölelerin silahlandırılmaya başlanması, meselenin farklı bir boyuta evrilmesine yol açtı. Ancak bu durum görmezden geldiği gibi İngiliz basın-yayın organlarında bölgenin köle ticaret merkezi haline gelmesinin tek müsebbibi, Sudan idaresinde görev alan ve söz konusu ticarettten menfaat sağlayan üst düzey memurlar olarak gösterilmeye başlandı. İşte bu propaganda, yavaş yavaş Sudan'da kilit noktalara İngiliz tali pozisyonlara Avrupalıların getirilmelerinin de önünü açtı. Tayin edilen yabancı idarecilerin başlıca misyonu bölgedeki köle ticaretine son vermek olarak belirlenmişti, ancak hem tahakkümden hoşlanmayan Sudanîlerin mizaçlarına aykırı şekilde sert bir idare tarzı sergilenmesi hem de idari kademelerde yabancı sayısının hızla artması, toplumsal muhalefeti besleyen en önemli nedenler oldu. Söz konusu gelişmelerin yarattığı atmosferde siyasi, ekonomik, sosyal ve dinî anlamda bunalan geniş yığınların hislerine tercüman olan Muhammed Ahmed, mehdiliğini ilan ederek kısa sürede etrafına büyük kalabalıklar toplamaya muvaffak oldu.

95 BOA. İ.MTZ. (05). 26/1312, 10 Rebiyülahir 305/26 Aralık 1887, 4.

96 BOA. İ.MTZ. (05). 26/1312, 10 Rebiyülahir 305/26 Aralık 1887, 1.

İngiltere'nin ortak çıkarlar ekseninde teşvik ve himaye ettiği Hıdiv İsmail Paşa'nın Mısır idaresini Sudan içlerine kadar götürme hamlesi, köle tacirlerinin imtiyazlı pozisyonlarına büyük bir darbe indirmiş, bu da muhalefeti besleyen bir diğer önemli faktör olmuştur. Ancak sektöre hükmedenleri rahatsız eden asıl şey, idareyi/otoriteyi güçlendirmek adına köle ticaretinin tamamen ortadan kaldırılması girişimiydi. Özellikle İngilizlerin telkin ve tavsiyeleri doğrultusunda biçimlendiğini iddia ettikleri bu politikanın, Sudan'a idareci olarak atanan Baker, Gordon ve Gessi gibi Avrupalılar marifetiyle icra edilmesi; zamanla dinî argümanlarla tahkim ve mahkûm edilen bir yabancı düşmanlığını da beraberinde getirmiş ve Mehdi hareketinin süratle güçlenmesine ve toplumsal taban bulmasına zemin hazırlamıştı. Erken dönem İngiliz kaynaklarının pek çoğunda 19. yüzyıl Sudan tarihine damga vurmuş olan Mehdi İsyanı'nın nedenleri arasında sadece "Türk" yönetiminin "tiranlığı", vergilerin toplanmasındaki adaletsizlik ve mezalim gibi hususların öne çıkarılması, buna mukabil Mehdi Muhammed Ahmed'in temel argümanlarından olan "ecnebi düşmanlığı" ve "ecnebilerin Sudan topraklarından tardedilmesi" bahislerinin göz ardı edilmesi, döneme ilişkin İngilizce literatürün oldukça dikkatli ve çok yönlü olarak değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Britanya'nın Sudan politikasında ticari tekeller, bölgenin medeni dünyaya entegrasyonu, köleliğin insan haklarına aykırı kabul edilemez bir sektör olduğu yönündeki argümanlarının da politik hedefler ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda biçimlendirilmiş söylemler olduğunun göz ardı edilmemesi gerekir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Durham University Sudan Archives

The National Archives of the UK

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed, Hassan Makki Muhammed, *Sudan the Christian Design*, The Islamic Foundation, United Kingdom 1989.

Alford, Henry S. L., SWORD, W. Dennistoun, *The Egyptian Soudan, Its Loss and Recovery*, Macmillan and Co, London 1898.

Archer, Thomas, *The War in Egypt, and the Soudan*, III, Blackie & Son, London 1886.

_____, Thomas, *The War in Egypt, and the Soudan*, IV, Blackie & Son, London 1886.

Baker, Samuel, *Ismailia: A Narrative of the Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade*, Macmillan&Co, London 1879.

Bjørkelo, Anders, “Turco-Jallaba Relations 1821 – 1885”, *Trade and Traders in the Sudan*, ed. Leif O. Manger, Department of Social Anthropology, University of Bergen, 1984, s. 81-89.

_____, Anders, *Prelude to the Mahdiyya: Peasants and Traders in the Shendi Region, 1821 – 1885*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Bowring, John, *Report on Egypt and Candia*, W. Clowes and Sons, London 1840.

Bruce, James, *Travels to Discover the Source of the Nile, in the years 1768, 1769, 1770, 1771, 1772, and 1773*, Edinburgh 1790.

Buxton, Thomas Fowell, *The African Slave Trade and Its Remedy*, John Murray, London 1840.

Cameron, Donald Andreas, *Egypt in the 19th Century: or Mehemet Ali and His Successors until the British Occupation in 1882*, Smith, Elder & CO, London 1898.

Churchill, Winston S., *The River War an Account of the Reconquest of the Sudan*, London 1902.

Colborne, Colonel the Hon. J., *With Hicks Pasha in the Soudan; Being an Account of the Senaar Campaign in 1883*, Smith, Elder & CO, London 1884.

Colvin, Auckland, *The Making of Modern Egypt*, Seeley and Co. Limited, London 1906.

Daly, Martin W., HOLT, Peter Malcolm, *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day*, Longman, London and New York 1988.

De Lion, Edwin, *Egypt under Its Khedives or the Old House of Bondage under New Masters*, London 1882.

Dugmore, Arthur Radclyffe, *The Vast Sudan*, Frederick A. Stokes Company, New York 1925.

Dursun, Davut, “Kordofan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI, s. 197-198.

El-Bashir, Ahmed E., *Confrontation Across The Sudd: Southern's Sudan Struggle for Freedom: 1839-1965*, (Unpublished PhD Thesis), Howard University, The Faculty of the Graduate School, Department of History, Washington, D.C. 1974.

Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.

Gessi Pasha, Romolo, *Seven Years in the Soudan, Being a Record of Explorations, Adventures, and Campaigns against the Arab Slave Hunters*, Sampson Low, Marston&Company, London 1892.

Gliddon, George R., *A Memoir on Cotton of Egypt*, James Madden & CO, London 1841.

Gray, Richard, *A History of the Southern Sudan 1839-1899*, Oxford University Press, Oxford 1961.

- Güldeş, Dilek, *Urabi Paşa Hareketi ve İngilizlerin Mısır'ı İşgali (1881-1882)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Heartfield, James, *The British and Foreign Anti-Slavery Society, 1838-1956: A History*, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Hill, Richard, *A Biographical Dictionary of the Sudan*, Frank Cass & Co Ltd., 2nd edition, London 1967.
- _____, Richard, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, Oxford University Press, Oxford 1959.
- _____, Richard, *On the Frontiers of Islam; Two Manuscripts Concerning The Sudan under Turco-Egyptian Rule 1822-1845*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Holt, Peter Malcolm, "Egypt and the Nile Valley", *The Cambridge History of Africa: From c. 1790 to c. 1870*, V, (2004), s. 20-50.
- _____, Peter Malcolm, *The Mahdist State in the Sudan 1881-1898, A Study of its Origins, Development and Overthrow*, Clarendon Press, Oxford 1958.
- Kavas, Ahmet, *Osmanlı-Afrika İlişkileri*, Tasam Yayınları, İstanbul 2006.
- _____, Ahmet, "Osman Dikne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, s. 463-464.
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBDD Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, Süleyman, *15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defterinin Transkripsiyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Koçyiğit, Ömer, "The Ottoman State's Perception about the Sudanese Mahdi Uprising", *International Journal of Turcologia*, IX, 18, (Paris 2014), 101-137.
- _____, Ömer, *From Sufi Movement to Statehood: The Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881 – 1885*, (Unpublished Master Thesis), Boğaziçi University Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, İstanbul 2014.
- Kütükoğlu, Mübahat, "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, s. 38-40.
- Macmichael, Harold, *The Sudan*, Ernest Ben Limited, London 1954.
- Muhammed Mihrî, *Sudan Seyâhatnâmesi*, ed. Ahmet Kavas, haz. Muhammed Tandoğan, Aydın Özkan, Abdullah Erdem Taş, Kitabevi, İstanbul 2016.
- Muskau, Prince Hermann Pückler, *Egypt under Mehemet Ali*, II, Henry Colburn, London 1845.
- Nathan, M., *The Sudan Military Railway*, Harrison and Sons, London 1885.
- Nour Ali, Tarig Mohamed, *Osmanlı Sudan'ı, Sevâkin'de Türk-İngiliz Rekabeti*, İskenderiye Kitap, İstanbul 2020.
- _____, Tarig Mohamed, "İngilizlerin Sudan'da Türk Dönemine Son Vermesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 8, (İstanbul 2005), s. 115-124.
- _____, Tarig Mohamed, *Sevâkin'de Türk-İngiliz Rekabeti*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- O'fahey, R. Sean, "Askıya Alınmış Süfilik-Sudan Mehdisi ve Süfiler", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Kadir Gömbeyaz, X, 24, (2009), s. 97-112.
- _____, R. Sean, "Sufism in Suspense: The Sudanese Mahdi and the Sufis", *Islamic Mysticism Contested*, edited by Frederick De Jong and Bernd Radtke, Brill 1999, s. 267-282.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.
- Öz, Mustafa, "Mehdilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, 384-386.
- Özdağ, Abdullah, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş, Sudan'da İngiliz Politikası (1881-1889)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.

- _____, Abdullah, “Sudan’da Mehdilik Hareketi (1881-1885)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII, 63, (2018), s. 309-330.
- Pradines, Stephane, KHOROSANI, Manouchehr Moshtagh, “Sufi in War: Persian Influence on African Weaponary in 19th century Mahdist Sudan”, *JAAS*, XXII, 5, (2018), s. 254-279.
- Report on the Egyptian Provinces of the Sûdan, Red Sea, and Equator, Compiled in the Intelligence Branch, Quartermaster-General’s Department, Horse Guards War Office*, London.
- Sadık el-Müeyyed Paşa, *Afrika Sahra-yı Kebiri’nde Seyahat: Bir Osmanlı Zabitanın Büyük Sahra’da Seyahati*, haz. H. Bostan, N. Omaç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.
- Sartorius, Ernestine, *Three Months in the Soudan*, Trench&Co., London 1885.
- Shibeika, Mekki, “The Expansionist Movement of Khedive Isma’il to the Lakes”, *Sudan in Africa*, ed. Yusuf Fadl Hassan, University of Khartoum Press, Hartum 1971.
- Smith, H. F. Harrison, “The Pacification of the Sûdan”, *The Asiatic Quarterly Review*, London 1887.
- Theobald, A. B., *The Mahdiya: A History of the Anglo-Egyptian Sudan, 1881-1899*, Longmans Green and Co., London 1951.
- Uçarol, Rifat, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919, Askeri ve Siyasi Hayatı*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989.
- Warburg, Gabriel R., “From Sufism to Fundamentalism: The Mahdiyya and the Wahabbiya”, *Middle Eastern Studies*, XLV, 4, (July 2009), s. 661-672.
- Welsby, Derek A., *Sudan’s First Railway, The Gordon Relief Expedition and The Dongola Campaign*, SARS, London 2011.
- Wilson, Charles Thomas, FELKIN Robert William, *Uganda and the Egyptian Soudan*, Sampson Low, London 1882.
- Wingate, Francis Reginald, *Mahdiism and the Egyptian Sudan, Being an Account of the Rise and Progress*, Macmillan And Co, London 1891.
- Yasit, Necdet, *Sudan’da Türk Dönemi (1820-1881)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2012.
- Zengin, İlhan, *Köle Ticaretinin XIX. Yüzyılda Sudan’ın Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yaşantısına Etkileri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

THE ROLE OF THE BRITISH IN SUDAN FROM THE PERIOD OF MUHAMMED ALI PASHA OF EGYPT TO THE MAHDI UPRISING (1821-1881)

Neval MİLANLIOĞLU*

This article is a comprehensive analysis of the political, social, and economic factors that shaped Sudan's gradual detachment from Ottoman rule into the sphere of British influence during the 19th century, focusing on the interplay of internal dynamics and external pressures. It delves into Sudan's strategic and economic significance in the context of its annexation by the Egyptian Governor Muhammad Ali Pasha in 1821, the reasons that led to the outbreak of the Mahdi Uprising of 1881, and the political role and moves of the British in the region. The article examines the contribution of Sudan to Egypt's military, financial, and agricultural advancements and how Sudan's geopolitical significance attracted foreign interests, particularly that of Great Britain.

In the early 19th century, Sudan became a vital strategic asset due to its abundant resources, including agriculture and minerals, which were crucial for the Ottoman economy. The region's strategic location, serving as a nexus between Africa, the Middle East, and Europe, was recognized by Muhammed Ali Pasha of Egypt, who sought to closely integrate Sudan into the Ottoman dominion. The integration process in Sudan involved considerable military and administrative efforts to align the country's legal and social systems with those of the Ottoman Empire. However, this imposition of Ottoman structures often conflicted with the Sudanese customs and governance, which led to increasing displeasure among the local population.

The late 19th century witnessed an increased emphasis on European colonial ambitions in Africa, particularly those of Britain. The British established a presence in Sudan to control the Nile and counteract French influence. This external pressure aggravated the already fragile relationship between Sudan and the Ottoman Empire, increasing tensions. The British intervention brought a new dimension to the region's politics, with Sudan becoming a focal point in the European scramble for Africa.

The Ottoman administrative strategies in Sudan were multifaceted, balancing direct control and indirect influence through local rulers. However, this approach evolved over time, influenced

* Assistant Prof. Dr., Marmara University Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Istanbul / Turkey, nevalmilanli@gmail.com , Istanbul / Turkey, ORCID ID: 0000-0002-9617-8289

by the shifting political and economic landscapes. The study examines this gradual shift in Ottoman policies and the increasing involvement of European powers, especially the British, in Sudanese affairs. This research aims to shed light on these critical historical events and their implications, thereby contributing to our understanding of Sudan's transition from an Ottoman province to a British-controlled territory.

The paper explores the dynamics of Sudan under Muhammad Ali Pasha's rule, including the impact of his policies on slavery and the monopolistic economic system he established. The role of various European players, the efforts by the British to end the slave trade and monopolies in Sudan, and how these efforts legitimized British interests in the region are critically analysed. It further discusses the power struggles between Britain and the Ottoman over Egypt and Sudan, the change in the political situation after Muhammad Ali Pasha, and the transformation of British arguments against trade monopolies and slavery into functional tools for safeguarding their interests in Sudan. In addition, the article examines the involvement of British administrators in Sudan, the motivations behind their policies, and the impact they had on Sudan's socio-political landscape leading up to the Mahdi Uprising.

The Mahdi Uprising, led by Muhammad Ahmad in 1881, marked a critical juncture in Sudanese history. Proclaiming himself the Mahdi, Ahmad mobilized widespread support, capitalizing on religious, economic, and social grievances against both Ottoman and British influences. The uprising was a manifestation of anti-colonial sentiment. The study examines the causes of the uprising by tracing its roots to a blend of religious, social, and political discontent, including the dissatisfaction with Ottoman rule and the British-led reforms in Sudan. The uprising extended beyond a political upheaval. It united diverse groups within Sudan, catalysing a collective resistance against foreign domination. The Mahdi Uprising significantly weakened Ottoman control over Sudan and opened the door for increased British intervention, causing a shift in regional power dynamics.

The study, overall, offers a multi-faceted perspective on the historical events that unfolded in Sudan during the 19th century, highlighting the interplay of local dynamics and foreign interventions that shaped its political destiny. Primary documents from Ottoman and British archives and contemporary studies on Sudanese history form the backbone of this article. Employing a comprehensive approach, the study analyses archival documents and scrutinizes various English literature on Sudan. This methodology allows for an extensive examination of the historical events, ensuring a good understanding of the socio-political and economic dynamics and a holistic view of Sudan's history during this pivotal period.

Conclusively, this study encapsulates Sudan's journey from an Ottoman province to a battleground of competing imperial interests. The findings highlight the roles of local and international forces in Sudan's historical narrative, offering insights into the broader context of imperial strategies and local resistance in the late 19th century. This historical exploration

enriches our understanding of Sudan's past and contributes to the discourse on colonial and post-colonial dynamics in Africa.